

ایرانیان و ازبکان در روزگاران صفویه چشم‌اندازی بر چالش‌ها و پیامدها

تالیف:

دکتر عبدالله متولی

عضو هیات علمی گروه تاریخ دانشگاه اراک

انتشارات دانشگاه اراک

سرشناسه:	متولی، عبدالله، ۱۳۴۶ -
عنوان و نام پدیدآور	ایرانیان و ازبکان در روزگاران صفویه: چشم‌اندازی بر چالش‌ها و پیامدها/ تالیف عبدالله متولی.
مشخصات نشر	اراک: دانشگاه اراک، انتشارات، ۱۴۰۳.
مشخصات ظاهری	۱۳۱ص: نقشه.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۸۱۵۴-۰۷-۷
وضعیت فهرست نویسی	فیپا
موضوع	ایران -- تاریخ -- صفویان، ۹۰۷ - ۱۱۴۸ق. Iran -- History -- Safavids, 1502 - 1736
موضوع	ازبکان Uzbeks
شناسه افزوده	دانشگاه اراک. انتشارات
رده بندی کنگره	DSR1176
رده بندی دیویی	۹۵۵/۰۷۱
شماره کتابشناسی ملی	۹۴۱۴۵۶۷
اطلاعات رکورد کتابشناسی	فیپا

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های لوح فشرده، بازنویسی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود و تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است.

عنوان: ایرانیان و ازبکان در روزگاران صفویه؛ چشم‌اندازی بر چالش‌ها و پیامدها

تالیف: عبدالله متولی

نوبت چاپ: اول

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

ناشر: انتشارات دانشگاه اراک

چاپ و صحافی: انتشارات دانشگاه اراک

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلفان است»

قیمت: ۲۰۰۰۰ تومان

اراک، میدان بسیج، بلوار کربلا، دانشگاه اراک، ساختمان کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، طبقه دوم، اتاق شماره ۲، انتشارات دانشگاه اراک

پست الکترونیک: press@araku.ac.ir - تارنما: <https://press.araku.ac.ir>

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست

مقدمه.....	۵
فصل اول: شاخصه‌های کلی منطقه ماوراءالنهر.....	۷
۱-۱ ویژگی‌های جغرافیایی.....	۷
۲-۱ مسایل اقلیمی در پیوند با تحولات تاریخی.....	۸
۳-۱ چشم‌اندازی بر ساختار قومی منطقه ماوراءالنهر.....	۱۱
۴-۱ پیشینه قومی ساکنان منطقه.....	۱۲
۵-۱ ورود ازبک‌ها به عرصه سیاسی.....	۱۴
۶-۱ بافت سیاسی منطقه ماوراءالنهر در آستانه به قدرت رسیدن شاه‌اسماعیل.....	۱۷
۷-۱ نگرشی بر تحولات داخلی ماوراءالنهر در دوره صفویان.....	۱۸
۱-۷-۱ دوره حکومت شیبانیان (۹۰۶-۱۰۰۷ ه.ق).....	۱۸
۲-۷-۱ حکمرانی اشترخانیان در ماوراءالنهر (۱۰۰۷ تا ۱۲۰۰ ه.ق).....	۲۱
فصل دوم: دوره شاه‌اسماعیل؛ آغاز چالش‌های نظامی و فقدان الگوهای پایدار سیاسی.....	۲۵
۱-۲ درآمد.....	۲۵
۲-۲ خراسان در معرض یورش ازبکان.....	۲۶
۳-۲ نبرد غجدوان و ناکامی صفویان در ماوراءالنهر.....	۲۹
۴-۲ پیامدهای نبرد غجدوان.....	۳۳
۵-۲ مفهوم نمایی ادبیات مکاتباتی.....	۳۶
فصل سوم: شاه‌تهماسب و ازبکان.....	۴۱
۱-۳ درآمد.....	۴۱
۲-۳ خراسان در معرض تهاجمات پیوسته ازبکان.....	۴۱
۳-۳ مکاتبات شاه‌تهماسب با ازبکان.....	۵۲
فصل چهارم: دوره شاه‌عباس، از یورش‌های فراگیر تا پناهندگی سیاسی.....	۵۷
۱-۴ درآمد.....	۵۷
۲-۴ تهاجم ازبکان به خراسان.....	۵۸

۴ □ ایرانیان و ازبکان در روزگاران صفویه؛ چشم‌اندازی بر چالش‌ها و پیامدها

۶۰	۳-۴ سقوط هرات به دست ازبکان.....
۶۳	۴-۴ شاه‌عباس و خراسان.....
۷۳	۵-۴ تصرف هرات و تغییر معادلات منطقه.....
۷۹	فصل پنجم: رویکردهای سیاسی در مناسبات شاه‌عباس با ازبکان.....
۷۹	۱-۵ درآمد.....
۸۰	۲-۵ مکاتبه شاه‌عباس با عبدالله‌خان ازبک.....
۸۲	۳-۵ مکاتبات شاه‌عباس و عبدالمومن‌خان.....
۹۱	۴-۵ گذری بر عملکرد سیاسی شاه‌عباس پس از نبرد رباط پریان.....
۹۵	فصل ششم: بررسی مناسبات از مرگ شاه‌عباس تا پایان صفویه.....
۹۵	۱-۶ درآمد.....
۹۵	۲-۶ چشم‌اندازی بر برخوردهای دوره شاه‌صفی و شاه‌عباس دوم.....
۹۹	۳-۶ مکاتبات شاه‌عباس دوم و ازبکان.....
۱۰۳	فصل هفتم: نگاهی به آسیب‌های ناشی از جنگ‌ها بر منطقه خراسان.....
۱۰۳	۱-۷ درآمد.....
۱۰۳	۲-۷ تحولات سیاسی خراسان و پیامدهای آن برای صفویان.....
۱۰۷	۳-۷ آسیب‌های انسانی و اجتماعی ناشی از حملات ازبکان.....
۱۰۷	۱-۳-۷ تلفات و آسیب‌های انسانی ناشی از جنگ.....
۱۱۰	۲-۳-۷ برهم خوردن ساختارهای اجتماعی.....
۱۱۱	۴-۷ تاثیر جنگ‌ها بر شرایط اقتصادی منطقه.....
۱۱۱	۱-۴-۷ بروز قحطی.....
۱۱۴	۲-۴-۷ ایجاد توقف در مناسبات تجاری.....
۱۱۵	۳-۴-۷ تخریب و معدوم سازی تولیدات کشاورزی.....
۱۱۶	۵-۷ افزایش اختلافات مذهبی.....
۱۱۹	نتیجه.....
۱۲۱	نقشه‌ها.....
۱۲۷	منابع.....

مقدمه

حکومت صفویه در سال ۹۰۷ قمری در چارچوب جغرافیایی ایران پا گرفت و تا سال ۱۱۳۵ قمری دوام یافت. از مشخصات بارز حاکمیت جدید، تلاش فراگیری بود که توسط شاه اسماعیل برای برقراری گونه‌ای از وحدت سیاسی در قلمرو ایران صورت گرفت. اقدامات او در این زمینه قرین توفیق شد و پس از مدت‌ها حدود و ثغور ایران شکل مشخص و آشکاری به خود گرفت. به نظر می‌رسد شاه اسماعیل در کنار ایجاد وحدت سیاسی با اتکا بر ایدئولوژی شیعه توانست به‌طور نسبی وحدت مذهبی را نیز در این قلمرو جغرافیایی پدید آورد. وصول به این برنامه‌ها برای اولین شاه صفوی چندان سهل و آسان انجام نپذیرفت. مقاومت‌های جدی توسط عناصر محلی و منطقه‌ای از یک‌سو و ناخرسندی عوامل ناهمگون مذهبی از طرف دیگر مهم‌ترین موانع داخلی در راه شاه اسماعیل تلقی می‌شدند؛ اما او با اتکا بر قدرت رزمندگی عناصر قزلباش توانست بر بیشتر مشکلات داخلی غلبه نماید. به‌رغم این کامیابی، ظاهراً دشواری‌های خارج از قلمرو ایران نیز در برابر برنامه‌های سیاسی و مذهبی او به شکل جدی خودنمایی می‌نمود. لاجرم شاه اسماعیل برای حراست از قلمرو پادشاهی خود و هم‌چنین تثبیت مذهب رسمی که در جهت اشاعه آن در تکاپو بود، می‌بایست با دشمنان قوی‌پنجه در مناطق غربی و شرقی رویارو شود. هم‌مرزی قریب‌الوقوع با عثمانی‌ها در غرب بخشی از این دغدغه محسوب می‌شد و البته به‌صورت هم‌زمان تقابل با نیروهای ازبک در مناطق شمال شرقی نیز از اهمیت خاصی برخوردار بود. ازبکان نیروهای تازه‌نفسی از دشت‌های آسیای مرکزی بودند که بر مبنای یک الگوی سنتی تاریخ چند قرن گذشته ایران آمادگی لازم را برای درنوردیدن خاک ایران پیدا کرده بودند. در آستانه تکاپوهای نظامی شاه اسماعیل، آن‌ها نیز دامنه‌ی توسعه‌طلبی خود را به درون خراسان گسترش دادند. زیاده‌خواهی ازبکان در کنار ناهمگونی مذهبی آن‌ها با صفویان، دامنه ناملايمات را تشدید نمود. گو این‌که در برخوردهای جدی که از همان دوره شاه اسماعیل بین ازبکان و صفویان رخ داد تقریباً در تمامی موارد کامیابی و توفیق نصیب صفویان گردید اما این اقدامات به توقف کامل یورش‌های منظم و نامنظم ازبکان نینجامید. داده‌های منابع این دوره نشان می‌دهد که الگو و نظام مذاکراتی برای پیشبرد مقاصد و وصول به اهداف در زمره یکی از اولویت‌های طرفین درگیر به‌حساب می‌آید. این الگوی مذاکراتی بیش از آن‌که متکی بر یک روش مستقیم و مذاکرات رودررو باشد، بیشتر مبتنی بر رویکرد مکاتباتی پیش می‌رفت. کثرت نامه‌های باقیمانده از این دوره نشان می‌دهد که دو طرف منازعه به‌خوبی از ابزار مکاتبه آگاهی داشتند و به‌عنوان یک تکنیک تاثیرگذار در مقاطع مختلف به‌صورت کاربردی از آن بهره

می‌گرفتند. هرچند ممکن بود در مواقعی سفرایی که نامه‌ها را حمل می‌کردند حامل پیام‌های شفاهی برای تاثیرگذاری عمیق‌تر برطرف مقابل باشند، اما حرف اصلی را در عرصه مذاکرات نامه و متن آن‌ها می‌زد. بیشتر این نامه‌ها پیش از درگیری‌ها و یا بعد از اتمام جنگ‌ها ردوبدل می‌شد؛ اما آنچه که از فرآیند این مکاتبات ممکن بود برای طرفین حاصل آید و یا هرکدام از طرفین مبتنی بر شرایط خود به ارسال نامه مبادرت نمایند، موقعیت سیاسی داخلی و توانمندی‌های نظامی بود. بر اساس این ویژگی، متن نامه‌ها بعضاً تند و تهدیدآمیز و یا رویکردی صلح‌جویانه را انعکاس می‌داد. در زمانی که شاه اسماعیل کشورگشایی خود را آغاز کرد، اقتدار معنوی و تسلط او بر مریدان که پیروزی‌های مکرری را برای وی رقم‌زده بودند، حاشیه امنی را از لحاظ شخصیتی برایش فراهم نمود، به‌گونه‌ای که زبان او در برابر ازبکان و هم‌عثمانی‌ها تند و تهدیدآمیز بود.

نوشتار پیش رو بر آن است تا با تکیه بر منابع موجود روند برخوردها و هم‌چنین نوع تقابل و بعضاً تعاملات صفویان با ازبکان را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. در کنار برخوردهای متعدد نظامی بین ازبکان با صفویه برخی رویکردهای مکاتباتی نیز صورت می‌گرفت. نامه‌های متعددی از این دوران برجای مانده است که نشانگر سیاست‌ها و تشریح اقدامات سیاسی طرفین در مقابل یکدیگر است. نظر به اهمیتی که این مکاتبات در شکل‌گیری برخوردها و یا احیاناً متوقف نمودن جنگ‌ها داشتند، بخش قابل توجهی از این نوشتار به بررسی و تحلیل متن نامه‌ها اختصاص دارد. علاوه بر این در فراز پایانی با نگاهی آسیب‌شناختی مهم‌ترین پیامدهای یورش‌های ازبکان به سرزمین خراسان مورد بررسی قرار گرفته است.